

таго, да 16 тэрмінаў прыводзіцца па два словаўтваральныя варыянты. А вось у «Слоўніку матэматычнай тэрміналогіі» (1927) толькі да 23 матэматычных тэрмінаў рускай мовы (з 3550) ў 13 выпадках прапануецца па два дублетныя ці сінанімічныя адпаведнікі, а ў 10 выпадках — па два словаўтваральныя варыянты. Словаўтваральныя і фанетычныя варыянты для сферы фіксацыі амаль не характэрны (у адрозненне ад сферы функцыянавання, дзе яны ў той час былі вельмі пашыраны, як і сярод нетэрміналагічнай лексікі). Гэта дае падставы сцвярджаць, што тэрміналагічныя якасці ў пэўнай меры ўсведамляліся стваральнікамі беларускай тэрміналогіі, але рэалізавацца належным чынам яшчэ не маглі. Тлумачыцца гэта, на нашу думку, найперш тым, што пры стварэнні галіновых тэрмінасістэм і члены Навукова-тэрміналагічнай камісіі, і супрацоўнікі Інбелкульту ішлі не ад сістэмы паняццяў той ці іншай галіны ведаў, а вялі пошукі адпаведнікаў да спіса тэрмінаў рускай мовы. А пры такім падыходзе істотную ролю адыгрывалі суб'ектыўныя фактары, у выніку чаго беларускія адпаведнікі не заўсёды вызначаліся выразнымі тэрміналагічнымі якасцямі як у плане семантыкі, так і ў плане структуры.

¹ Наша ніва. 1908. № 8. Пры гэтым тут і далей захоўваюцца правапісна-граматычныя асаблівасці беларускіх выданняў.

² Гарэцкі М. Развагі і думкі // Вялікодная пісанка. Вільня, 1914. С. 56—57.

³ Вестник Народного Комиссариата Просвещения ССРБ: Беларускі аддзел. Мн., 1921. № 2. С. 11—12.

⁴ Аглядальнік. Некаторыя ўвагі на беларускую літаратурную тэрміналогію // Польша. 1923. № 7—8. С. 80.

⁵ Некрашэвіч С. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы // Польша. 1925. № 5. С. 176.

⁶ Більдзюкевіч Л. Асновы беларускае матэматычнае тэрміналогіі // Школа і культура Советской Белоруссии: Беларускі аддзел. 1921. № 1—2. С. 23.

⁷ Вестник Народного Комиссариата Просвещения ССРБ. С. 12.

⁸ Там жа.

А. П. ГРУЦА

ПАПАЎНЕННЕ ФРАЗЕАЛАГІЧНАГА ФОНДУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ПРАЦЭСЕ ЯЕ КАНТАКТАВАННЯ З ІНШЫМІ СЛАВЯНСКІМІ МОВАМІ

Аналіз фактычнага матэрыялу, на аснове якога вядзецца работа па ўкаладанню гістарычнага слоўніка беларускай мовы, дае магчымасць выявіць у беларускіх помніках шэраг лексічных і фразеалагічных стараславянстваў, паланізмаў, якія раней не падвяргаліся дэталёваму і ўсебаковаму вывучэнню, вызначыць семантыку і структуру іх, устанавіць асаблівасці ўваходжання паасобных кампанентаў у склад тыпізаваных выразаў, словазлучэнняў і фразеалагічных адзінак і на аснове ўсебаковага вывучэння ацаніць ролю такіх запазычанняў у кавергенцыі і дывергенцыі блізкароднасных рускай, беларускай і часткова польскай моў на ўзроўні лексікі і фразеалогіі. У гэтай сувязі перш за ўсё звяртае на сябе ўвагу той факт, што шэраг фразеалагічных адзінак, уласцівых беларускай мове, у якой яны ў выніку семантычнай і структурнай маналітнасці функцыянуюць у саставе сказа як эквіваленты асобнага слова, увайшлі ў яе кніжным шляхам праз царкоўную (стараславянскую) літаратуру. Да іх, як паказваюць помнікі беларускай пісьменнасці XIV—XVII стст., з улікам адметных асаблівасцей беларускай мовы ў галіне фанетыкі і марфалогіі адносяцца *терновый венец* (Матф., 27 і інш.), *мученический венец*, якія ў значэнні «сімвал мучэння, пакут, цяжкі, пакутлівы шлях» узыходзяць да евангельскага апавядання пра Ісуса Хрыста (соімі з нашого пана короля Артиуша терновъ венец. Трыст., дь; терновом венцы розмышляла. Зб. 107, 164; през тое терпенье мученического венца и живота вечного доступует. Апакр., 217).

З фразеалагізмаў *старый (ветхий) завет, новый завет, ветхий (старый) закон, новый закон*, што ў старабеларускай мове ўжываліся са

значэннем «старажытная, дахрысціянская і хрысціянская часткі Бібліі» (Іоанн... много книг написаль, истолковаль так ветхого яко и нового завета. Зб. 82,355; книги всякие старого и нового закону... друковати позволяемо. СДГВ, 78,1633), да нашага часу захаваліся толькі фразеалагізмы з назоўнікам *завет* (запавет) у якасці апорнага слова.

Прыметнік *вербный* у мове старабеларускай пісьменнасці адзначаецца толькі ў складзе фразеалагізмаў *вербная неделя* — «вербны тыдзень» (на вербную неделю водле нового календара. АВК, XXXII, 472,1596), «сёмы дзень вербнага тыдня» (убиень князь великий Жигимонтъ у Троцехъ у вербную неделю передъ обедом: Рач., 388), *вербная субота* — «субота вербнага тыдня» (въ субботу вербную угребать улицы наняли чоловіекъ дванадцать. ИЮМ, 1, 36, 1679), *вербная пятница* — «пятніца вербнага тыдня» (зложилъ рокъ копе... дня сегоднешнего у пятницу вербную. АВК, XXI, 138, 1556—1557). Два першыя захаваліся да нашых дзён.

Стараславянскім па паходжанню з'яўляецца фразеалагічны выраз *глас вопиющего в пустыне* (Ісаія, 40; Матф., 3,3) са значэннем «марны заклік, які застаецца без увагі, без адказу на яго». У беларускім перакладзе евангелля В. Цяпінскага яму адпавядае *голос крѣчаючого в пустыни*, 4. Хутчэй за ўсё, менавіта на яго аснове развіліся вядомыя сучаснай беларускай мове фразеалагічныя адзінкі голасам галасіць «гучна з энкам і выкрыкамі плакаць ад болю, вялікага гора і пад.» і дзікім (дурным, немым, не сваім) голасам, на ўвесь голас «вельмі моцна, з усёй сілы плакаць, крычаць».

Бясспрэчна стараславянскага паходжання фразеалагізм без весті згінуці і яго варыянт *без весті згинути*. (Добрый человек, если будеш слыхал... о моем пану... который згибъ без весті, для бога поведай ми. Трыст., 5; Был в него сынъ... и тот згинул безъ весті. Бава, 163). З цягам часу адзначаныя фразеалагізмы страціліся.

Шэраг фразеалагічных адзінак, вядомых сучаснай беларускай мове, а менавіта такіх, як *альфа і амега* (Апакаліпсіс, 1, 8) — «пачатак і канец чаго-н., усё галоўнае»; *блудны сын; Валаамава аслица* — «пра пакорнага, маўклівага чалавека, які нечакана выкажа сваю думку або пратэст супраць чаго-н.»; *воук у авечай шкуры* — «пра знешне лагоднага, рахманага, а на самай справе варожага, каварнага чалавека»; *Ерыхонская (іерыхонская) труба* — «пра вельмі гучны голас і чалавека з такім голасам». У «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» гэтыя адзінкі не зафіксаваны. Аднак, улічваючы прыметную пашыранасць, трывалы і ўстойлівы характар ужывання ў сучаснай беларускай мове, можна дапусціць, што яны былі вядомы і старабеларускай мове, але не знайшлі адлюстравання ў помніках пісьменнасці, распісаных для слоўніка.

Да фразеалагізмаў, якія вядомы беларускай літаратурнай мове як запазычаныя або непасрэдна са стараславянскай або праз пасрэдніцтва старажытнарускай мовы, адносяцца таксама *карміцца акрыдамі* — «бедна харчавання, галадаць»; *сынаць бісер перад свіннямі* — «дарэмна гаварыць аб чым-н. ці даказваць што-н. таму, хто не хоча гэта разумець»; *блудная (аблудная) авечка* — «пра чалавека, які адарваўся, адбіўся ад свайго асяроддзя, сям'і і інш., які збіўся з правільнага жыццёвага шляху»; *вавілонская вежа* — «пра высокую будыніну ў жартлівым параўнанні», *вавілонскае стоўпатарэнне* — «зборышча, мітусня, неразбярыха»; *лабудаваць на пяску* — «аснаваць што-н. на ненадзейных хісткіх звестках і фактах»; *Кайнава кляймо* — «след злачынства на кім-н.»; *Калос на гліняных нагах* — «пра што-н. з выгляду велічнае, але слабае, гатовае распасціся»; *манна нябесная* — «што-н. нечаканае, дарэмнае, бясплатнае»; *умьць (умываць) рукі* — «ухіліцца (ухіліцца) ад удзелу ў якой-н. справе, зняць з сябе адказнасць за што-н.» і некаторыя іншыя.

Папаўненне фразеалагічнага фонду беларускай мовы за кошт устойлівых выразаў з кніг свяцэннага пісання і іншых старажытных рэлігійных тэкстаў працягваецца і ў наш час. Аб гэтым пераканаўча сведчаць выданыя на працягу апошняга дзесяцігоддзя перакладныя «Русско-белорусский словарь» і «Беларуска-рускі слоўнік» (асабліва першы), у якіх такія выразы падаюцца (у адрозненне ад разгледжаных вышэй гістарычным і тлумачальным слоўнікамі яны не фіксуюцца) зноў-такі або як калькі ці паўкалькі адпаведных рускіх выразаў, напр.: *егіпецкая кара* — «пра цяжкае пакаранне, стыхійнае бедства» (з біблейскага апа-

вядання аб дзесяці бедствах, якія напаткалі Егіпет з-за адмовы фараона адпусціць яўрэяў з палону); (*прадацца*) *за сачавічную поліўку* — «збратзіць чаму-н. важнаму, асноўнаму, значнаму з-за карысці, драбязнай выгады»; *Запаветная зямля* — «месца, куды хто-н. моцна жадае папасці, таму што яно ўяўляецца яму зямным раем»; *адзнака часу* — «тое, што характарызуе, з'яўляецца тыповым для таго ці іншага часу»; *пажыўнае месца* — «месца, дзе п'янствуюць і распуснічаюць»; *камень спатыкнення* — «цяжкасць, перашкода»; *блуканне па пакутах* — «шэраг цяжкіх жыццёвых выпрабаванняў, якія наступаюць адно за другім». У рускай мове ім адпавядаюць: *егіпетская казнь, за чечевичную похлебку, земля обетованная, знамение времени, злачное место, камень преткновения, хождение по мукам.*

Пад уплывам рускай мовы ў беларускай з улікам яе асаблівасцей пераважна ў галіне фанетыкі і марфалогіі сталі пашырацца такія фразеалагічныя адзінкі стараславянскага паходжання, як *бездаць прамудрасці* — «аб вялікіх, шырокіх і глыбокіх ведах»; *скрыгат зубоўны* — «лютая, шалёная злосць»; *корань зла* — «пачатак асновы, першакрыніца зла»; *па вобразу і падабенству* — «па якому-н. прыкладу, беручы за прыклад каго-, што-н.»; *аддаваць анафеме* — «падвергнуць асуджэнню, заклеімаваць»; *Мафусаілаў век* — «жыцц надзвычай доўга» і шэраг іншых (у рускай мове — *бездна прамудрости, скрежет зубовный, корень зла, по образу и подобию, предавать анафеме, Мафусаилов век.*)

Пасля аб'яднання Вялікага княства Літоўскага з Польшчай пачалося шырокае пранікненне паланізмаў у беларускую мову перш за ўсё на ўзроўні лексікі. Да пэўнай ступені гэта наглядасца і ў галіне фразеалогіі. Пры гэтым запазычаныя фразеалагізмы, захоўваючы ў асноўным сваё агульнае зыходнае значэнне, толькі за рэдкім выключэннем (напр., *ваша (твая) вельможность* — «ваша (твая) светласць» (а быў учылі великого зацностью твою вельможность. Троя, 5; рач же то ведать ваша вельможность. Алекс., 16 б, 3, 99) не падвяргаюцца трансфармацыі ў фанетыка-граматычных і структурных адносінах.

У радзе выпадкаў гэтыя адрозненні датычыліся толькі вымаўлення таго ці іншага гука. Так, польскі фразеалагізм *wbić na pal* у значэнні «пасадзіць на кол» у старабеларускай мове ўжываўся ў форме *вбити на пал* (зараз теды там некоторые на тые слова его крикнули, стоя четверовати на пал вбити таког схизмата. Дыяр., 177 б, 3, 17). У польскім фразеалагізме *lekce sobie wazyc* — «грэбаваць, пагарджаць, лічыць ні за што, ігнараваць» — глухі заднеязычны к замяняўся звонкім г: *если бы тебе силу бесовьскую легце себе важиль. Будны, 208; Светополкъ з своими цалуноч нощ пил лагце себе важачи Ярослава. Стрыйк., 454 б, молитву, сповед и добрые учинки легце себе важыт. Зб. 255, 12 б.*

Мінімальныя адрозненні, напрыклад мена блізкіх па значэнню прыставак, аднаго і таго ж кампанента фразеалагічнай адзінкі маюцца і на ўзроўні марфалогіі. Параўн. польскае *zachowaj Boze* і старабеларускае *боже уховай*: другое *если бы чого боже уховай*, в которомъ повете поветрее моровое было. Ст. 1588, 193. Блізкім да разгледжанага ў структурных і семантычных адносінах з'яўляецца фразеалагізм *варуй божа* (ад польскага *warować* у значэнні берагчы): *Варуй того Боже. Гдыжъ иншое бы тело было, котрое з Пречистое и Преблагословенное Панны есть взято. Дзід., 20—21. З цягам часу яны былі выцеснены фразеалагізмамі *не дай бог, крый божа, барані божа.**

Кантактаваннем і ўзаемадзейненнем польскай і беларускай моў абумоўлена наяўнасць у апошняй такіх фразеалагічных адзінак з кампанентамі-паланізмамі ў тых ці іншых адносінах, як *от мала і до веля* — «цалкам і поўнасцю» (и иншого начиня домового и спренту... у том же дому остало *от мала и до веля* то все панъ... забралъ. АВК, ХХХІХ, 207, 1579), *великое (рогатое) быдло* «буйная рагатая жывёла» (зобрал еси и пограбил быдла великого рогатого чвора. АВК, ХХХІ, 378, 1666); *збытне велико* — «надзвычай» (размножу тебе збытне велико, и будешъ отцем многих народов. Біблія, 43); *двои роки судовые* — «загадзя вызначаны, другі, паўторны тэрмін слухання справы ў судзе» (рачить его королевская милость складати двои роки судовые. АЗР, ІІІ, 52, 1554), *зь (сь) сего (того) света згладити* — «забіць, пазбавіць жыцця» (окрутьюю смертю зъ того света згладити. ИЮМ, VIII, 418, 1627; потомъ трафимъ такой часть, же тебе забимо и с сего света згладимо. АВК, ХХ, 318, 1636); *быти (мешкати) под однимъ звоном (дзвономъ)* — «адносіцца да аднаго і таго

ж царкоўнага прыходу» (чому жь дей повинности свои сторона поводова я противно мне за свои шкоды на враде не записала, будучи дей зо мьною подь однимъ звоном. ИЮМ, VII, 283, 1577) і шэраг іншых.

Як вынік кантамінацыі фразеалагізмаў *wbić w głowę*, — «убіць у галаву» і *wbić w pamięć* — «запасці ў памяць» належыць разглядаць фразеалагізм *вбити в память*, адзін выпадак ужывання якога адзначаецца ў старабеларускім рукапісным зборніку № 259 (може сабе кожны моладый памет смерці і добра поясомъ припоясати, то есть добре в памет вбити, 9865).

Пасля раздзелу Рэчы Паспалітай многія фразеалагізмы польскага паходжання паступова выходзяць з ужывання.

Такім чынам, складванне фразеалагічнага фонду беларускай мовы да пэўнай ступені, як гэта вынікае са сказанага, залежыць ад кантактавання і ўзаемадзеяння з іншымі, пераважна суседнімі славянскімі, а менавіта, польскай і рускай мовамі. Пры гэтым складванне ўстойлівых моўных адзінак, якія ўжо ў старабеларускай мове функцыяніруюць як эквіваленты асобнага слова, у асноўным звязана з пераасэнсаваннем такіх словазлучэнняў у цэлым або толькі са зрухамі ў значэнні асобных кампанентаў іх. Пагаўненне і функцыяніраванне фразеалагічнага фонду, атрыманага беларускай мовай у спадчыну ад стараславянскай і старажытнарускай моў, да пачатку XVIII ст. працякала пад уплывам польскай мовы. Некаторыя з ідэнтычных па структуры і сямантыцы фразеалагізмаў, агульных для польскай і беларускай моў, з цягам часу выйшлі з ужывання. З другой паловы XVIII ст. складанне беларускай фразеалогіі адбываецца пад уплывам рускай літаратурнай мовы. Аднак аснову фразеалагічнага фонду беларускай мовы складаюць уласнабеларускія ўтварэнні. Але гэта тэма асобнага даследавання.

В. М. ЛЯШУК

СПЕЦЫЯЛЬНАЯ ЛЕКСІКА Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ

Выкарыстанне спецыяльнай лексікі — такіх яе разрадаў, як тэрміны і прафесіяналізмы, — адзін са шляхоў пашырэння мастацка-вобразных сродкаў паэтычнай мовы, які выразна акрэсліўся ў апошнія стагоддзі ў многіх літаратурах. Найперш пачалі асвойвацца прафесіяналізмы, дакладней, мясцовая лексіка рамёстваў. Першыя спробы мастацкага асваення тэрміналагічнай лексікі беларускай паэзіі выяўлены ў творах Я. Лучыны, а затым Я. Купалы, Я. Коласа і іншых паэтаў пачатку XX ст. Толькі ў адным вершы «Паэзія» (1906) Я. Купала, напрыклад, выкарыстаў такія літаратуразнаўчыя тэрміны, як *паэзія, песня, ода, серэнада, камед'я, драма, сатыра, балада, казка*. З іх толькі *песня* і *казка* вызначаліся на той час высокай частотнасцю ўжывання як традыцыйныя для беларускай народнай паэзіі. Шырока выкарыстоўваў тэрміналагічную лексіку ў сваіх паэтычных творах М. Багдановіч — найперш літаратуразнаўчую (*пентаметры, санет, трыялет, рандо, актава, тэрцына, сентыменталізм, сімвалічны рамантызм, лірычны верш*), а таксама і з іншых сфер навукі і вытворчасці: *саліамбул, цыклон, рэактыў* і інш.

Як паказвае гісторыя многіх літаратур свету, працэс уключэння інавацый у мову паэзіі павінен адпавядаць нацыянальным культурным традыцыям, заканамернасцям развіцця нацыянальнай вобразна-лексічнай сістэмы. Толькі ў такім выпадку захоўваецца вобразная эстэтыка і жанравая адзначанасць паэтычнага тэксту, ствараюцца аб'ектыўныя ўмовы для гарманічнага натуральнага пашырэння вобразнага лексікону паэзіі.

Паколькі выпрацоўка беларускай нацыянальнай тэрміналогіі распачалася, па сутнасці, толькі ў пачатку XX ст., выкарыстанне тэрміналагічных сродкаў у паэзіі прыкметнай з'явай стала ўжо ў паслякастрычніцкі час. Пры гэтым паэтычныя тэксты 20—30-х гг. ускосным чынам адлюстроўваюць працэс станаўлення нацыянальнай тэрміналогіі, найперш грамадска-палітычнай і індустрыяльна-тэхнічнай.